

УДК 94:655.4/.5 (477) «193»

**РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЦЕНЗУРНОГО НАГЛЯДУ
ЗА ВИДАВНИЧОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ 1930-х рр.****Валентина Молоткіна**

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
Україна, 08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30
e-mail: molotkina@ukr.net

Потреба аналізу роботи цензурних органів обумовлена необхідністю всебічного розкриття цілісної картини розвитку видавничої справи у складних умовах 1930-х рр., які залишилися майже поза увагою дослідників. Адже, саме у 1930-і рр. сформувалась державна цензурна система, у межах якої здійснювався систематичний нагляд і контроль за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави. Органи цензури, здійснюючи ідейно-політичний нагляд за літературно-видавничою галуззю не допускали вільного друкованого слова, відкидали будь-які прояви самостійної національної думки.

Принципи роботи цензурних органів і функції та форми цензурного контролю знайшли відображення як у російській, так і в українській історіографії. Зокрема, специфіку ідеологічного контролю за видавництвами, літературою, творчістю письменників показує Т.А. Стоян [8]. Поглиблено вивчають радянську цензуру у видавничій справі і російські вчені А.В. Блюм [1], Т.М. Горяєва [2]. Проте, досліджувана нами проблема ще не знайшла ґрунтовного, об'єктивного та цілісного висвітлення у сучасній науковій літературі.

У даній статті автор ставить за мету показати процес реформування системи цензурного нагляду за видавничою діяльністю в Україні 1930-х рр.

Сталінська модернізація соціально-економічних відносин зумовили і реорганізацію структурно-функціональних основ органів політичної цензури, яка здійснювала ідеологічне забезпечення соціально-економічних перетворень у суспільстві шляхом керування літературним процесом, видавничою справою, мистецтвом [8, с. 123]. Зокрема, 20.05.1930 р. розпочалася реорганізація центрального апарату НКО УСРР, яка завершилася створенням сектора мистецтв і сектора літконтролю [18, арк. 19], тобто, двох підрозділів з цензорськими функціями. 22.06.1930 р. РНК УСРР визначив основні завдання НКО УСРР, серед яких

було керування і забезпечення розвитку літератури і мистецтв та організація «контролю за всією видавничою діяльністю» [18, арк. 27-28]. Концептуально діяльність Літконтролю переносилася на оперативний контроль за видавництвами, друкарнями, інструктування співробітників райлітів [10, арк. 36].

У 1930 р. відбулася і реорганізація Головліту та проведено реорганізацію всіх республіканських Головлітів. Апарат Головліту звільнявся від оперативного попереднього перегляду друкованої продукції «як з точки зору політико-ідеологічної, так і з військово-економічної» [5, с. 94]. За ним зберегли інші функції: загальне об'єднання всіх видів цензури; керівництво й інспектування підлеглих органів та уповноважених; подальшого контролю за літературою з політико-ідеологічної та військово-економічної точок зору; дозволу та заборони видань і видавництв; підготовка правил і розпоряджень для забезпечення вимог партії й уряду у галузі цензури; розгляд скарг; формування переліку інформації, яка становить державну таємницю; написання оглядів літератури з викладом її напрямів; притягнення до відповідальності винних за порушення вимог Головліту та його органів «у галузі цензури»; подання на затвердження НКО редакторів і складу редколегій періодичних видань. Основною ланкою у галузі попереднього контролю за літературою, радіомовленням тощо було обрано «інститут уповноважених» при видавництвах і редколегіях [10, арк. 36].

Інститут уповноважених Головліту створювався при всіх державних і громадських видавництвах [6, с. 81]. А.В. Блюм стверджує, що спочатку на цю посаду призначалися самі завідувачі видавництв, які зобов'язані були мати одного заступника, на якого покладался фактичний контроль за усією групою політредакторів видавництва. Поступово на цю посаду призначалися Головлітом окремі особи із числа працівників цензури [1, с. 34]. Так, 7.10.1930 р. Літконтроль призначив на постій-

не місце роботи до видавництва «Пролетарій» двох уповноважених його членів М. Шика й І. Аніканова. Уповноважені здійснювали контроль над видавничою роботою, а також надавали дозвіл на друк того чи іншого видання [9, арк. 9]. Цим самим державні органи посилили контроль над видавництвом і друкованою ним продукцією.

1931 р. виявився роком чергової перебудови структури та розширення функцій цензурних органів. Після затвердження РНК РСФРР 3.06.1931 р. положення «Про головне управління у справах літератури і видавництв РСФРР (Головліт) та його місцеві органи» [8, с. 125], ВУЦВК та РНК УСРР розробили аналогічне положення, яке мало назву «Устава про головне управління в справах літератури та видавництва і його місцеві органи» [7, арк. 34-36; 14, арк. 25-27]. Укрголовліт керував його місцевими органами й уповноваженими, перевіряв їх роботу, здійснював політико-ідеологічний контроль за випуском літератури, конфіскував видання, видавав дозволи на відкриття видавництв і періодичних видань, на завезення «чужоземної» літератури, закривав видавництва, складав списки заборонених до видання творів, притягав до відповідальності осіб, які порушували вимоги органів цензури [14, арк. 25-26]. А вже у серпні 1931 р. у постанові РНК УСРР та ВУЦВК «Про затвердження статуту про Головне управління в справах літератури та видавництв і його місцеві органи» зазначалось, що на Головліт України покладалось завдання «розробляти спільно з відповідними урядництвами» перелік відомостей, що складали державні таємниці і не підлягали розголошенню [13, арк. 25]. Тож, Укрголовліт почав виступати у ролі контролюючого органу.

Згідно з інструкцією про роботу інспекторів і положенням про уповноважених сектора літконтролю при видавництвах [10, арк. 9], попередній контроль Укрголовліт здійснював через своїх уповноважених при видавництвах, редколегіях і редакціях періодичних видань, друкарнях та ін. [13, арк. 25]. Утримання уповноважених покладалось на установи й організації, при яких вони працювали. При державних і громадських видавництвах уповноваженим Головліту вважався його директор, котрий для оперативної роботи по контролю призначав відповідальних політредакторів, яких затверджував Головліт [11, арк. 35; 14, арк. 26]. Також директор повинен був мати одного заступника, зайнятого «виключно питаннями політконтролю і фактично керуючо-

го всією групою політредакторів видавництва» [2, с. 27]. Директор видавництва, його заступники, політредактори відповідали перед судом і партійними органами за «пропуск до друку антирадянських видань або матеріалів, які мають таємний характер» [5, с. 286]. На кожен рукопис, що викликав сумніви або вимагав значних змін чи поправок або заборонявся до друку, політредактор складав умотивований відгук, в якому викладав зміст і давав повний аналіз даного твору, а також указував місця, що підлягали вилученню чи переробці, або ж мотиви заборони. У свою чергу політредактор ніс усю повноту відповідальності за точність аналізу рукопису, і, якщо у надрукованому рукописі були знайдені політичні чи ідеологічно шкідливі моменти, що не були відзначені у відгуку, він ніс кримінальну відповідальність і відповідав перед партійними контрольними органами. Відгук разом з рукописом передавався на затвердження уповноваженого Головліту чи його заступника, який працював у галузі політконтролю. Якщо висновки про рукопис уповноваженого Головліту (чи його заступника) співпадали з висновками політредактора, то дозвіл на друк рукопису підписував політредактор. Якщо рукопис чи відгук викликали сумнів, уповноважені чи його заступники самі ознайомлювалися зі змістом рукопису та вирішували його долю [2, с. 27-28].

Політико-ідеологічний контроль над літературною продукцією та видавничою діяльністю у межах областей здійснювали обласні управління у справах літератури та видавництв (облліти). У містах і районах запроваджувалась посада інспектора літконтролю. А за її відсутності організацією літконтролю займалися завідувачі районних і міських відділів народної освіти [14, арк. 27].

Вважаючи справу поліграфії визначальною, у 1930 р. РНК УСРР вивів Комітет у справах друку (КСД) з-під юрисдикції Наркомторгу та підпорядкував його безпосередньо РНК УСРР [17, арк. 5]. Щоб між Головлітом НКО УСРР та КСД не виникали суперечки, які існували раніше між відділом політконтролю ДПУ та ЦУД, 13.06.1930 р. відомства розподілили між собою функції та повноваження: політцензура розглядала редакційно-видавничі плани та видавала дозволи на друк книг [19, арк. 30], а КСД мав очолити організаційно-господарську систему, яка регулювала роботу друкарень, видавництв, преси, забезпечуючи папером, фахівцями тощо. Питання, що вимагали рішення у загальному масштабі, вирішувалися через Комітет у справах друку при РНК

СРСР у Москві, а також через постійне представництво УСРР при РНК СРСР [17, арк. 5].

Юридичної чинності Комітет у справах друку при РНК УСРР набув після постанови РНК УСРР від 8.01.1932 р. Основним функціональним завданням КСД було здійснення фінансово-господарського контролю за поліграфічними установами [22, арк. 1]. Звісно, діяльність Комітету у справах друку при РНК УСРР не обмежувалася лише фінансово-господарськими питаннями. Положення про КСД дозволяло йому планувати та регулювати виробничу діяльність всіх державних, кооперативних і громадських видавництв, які розповсюджували періодичну пресу та друковані періодичні видання, наглядати за роботою приватних підприємств, що видавали та продавали друковані твори, готувати кадри та напрацьовувати проекти постанов. Також, Положення залишило за КСД право давати дозвіл на відкриття та ліквідацію державних і громадських видавництв республіканського значення та випуск нових періодичних видань, тобто, винятково цензорську функцію. Зокрема, КСД при РНК УСРР, особливо, після реорганізації ДВОУ наприкінці 1931 р., розглядав і реєстрував статuti видавництв, які залишали об'єднання та ставали самостійними господарськими одиницями. Він реєстрував статут видавничого товариства «Плужанин», Всеукраїнського художнього видавництва Асоціації художників Червоної України (АХЧУ), статут кооперативного видавництва «Рух» [21, арк. 6, 59]. Накази КСД мали категорично-бюрократичний стиль, від яких залежало бути чи не бути видавництву: «затвердити», «розробити», «закінчити», «встановити», «скласти», «проробити основні методологічні вказівки» [20, арк. 10-17].

Комітет мав штат з 26 осіб, місячна ставка голови М.А. Агуфа, його заступника П.І. Духно, секретаря Д.Є. Кравченка становила 280-300 крб., влітку 1932 р., коли в Україні тривав Голодомор, співробітники КСД мали бюджетні сніданки [23, арк. 5]. Повсякденна діяльність Комітету перепліталася з Головлітом. Особливо частим було листування між цими організаціями з приводу затримки виходу книг. Зокрема, 8.05.1932 р. М. Агуф писав до Головліту: «Комітет у справах друку одержав від видавництва повідомлення про те, що Головліт на декілька днів затримує видачу дозволів на друкування журналів. Комітет у справах друку просить вас встановити таку систему видачі дозволів на випуск журналів, яка гарантувала б видавництва від затримок з виходом журна-

лів через надто довгий перегляд їх Головлітом» [15, арк. 105].

Згідно з циркуляром Головліту 1932 р. було реорганізовано і принципи та форму здійснення попереднього контролю: уповноважені Головліту при видавництвах мали працювати як постійні політредактори [26, арк. 12]. Зокрема, у довідці «Про порядок здійснення Головлітом попереднього контролю» від 4.07.1932 р., зазначалося, що «Головліт здійснює попередній контроль через відповідні свої органи (уповноважених). За чинним порядком згадані уповноважені мають приймати від видавництва рукописи, малюнки тощо для здійснення попереднього контролю лише за умовою, що відповідну роботу попередньо схвалено видавництвами до видання та після цілковитої редакційної обробки її видавництвом. Втручатися у взаємини між автором і видавництвом Головліт має лише порядком нагляду, здійснюваного щоразу з окремої ініціативи – власної Головліту та його органів, доручення від наркома освіти, самого автора або звертання видавництва» [12, арк. 130].

Наприкінці листопада 1932 р. з'явилися «Тимчасові вказівки про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві». У цій інструкції було викладено механізм і послідовність цензурного перегляду, а також виписано права й обов'язки спеціально уповноваженого Головліту. Зокрема, спеціально уповноважений, «перевіривши оригінал зі свого погляду після того, як оригінал уже схвалено політредактором, фіксує свою згоду на друк оригіналу, ставлячи свою печатку на останній сторінці рукопису».

Обов'язки директора-уповноваженого стосувалися завершальної стадії проходження рукопису. Директор-уповноважений, одержуючи оригінал, повинен був перевірити, чи пройшов він «порядок мовного, художнього, технічного редагування; чи належно проконтрольований та оформлений відповідним політредактором та спеціально уповноваженим, вимогам Головліту»; ознайомитись з рецензією та висновком відповідного політредактора. І, лише у тому разі, коли політредактор дав дозвіл на друк, «а директор-уповноважений з цим висновком згодний, тільки тоді директор-уповноважений підписує картку попереднього дозволу» [26, арк. 14].

23.01.1933 р. Головліт надіслав всім керівникам обллітів і редакторам видавництв «Додаток до «Тимчасових вказівок про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві», яким упорядку-

вав деякі обов'язки номенклатури. За правильність рецензії та її сумлінність відповідав політредактор. «Матеріали дозволу, тобто рецензії, підписані відповідальним політредактором («сині бланки») разом з картками попереднього дозволу («білі картки»), підписаними директором-уповноваженим і за його особистим розпорядженням, регулярно раз на шестиденку пересилаються до політредактора Головліту» [26, арк. 6].

На початку 1933 р. відбулася зміна внутрішньої організації центрального апарату НКО УСРР. Основною структурною одиницею був сектор [16, арк. 2]. Два сектори – мистецтва та літконтролю – належали до структур із «спорідненими» функціями політико-ідеологічного контролю, об'єктом діяльності яких були твори художньої літератури, видавництва, театральне мистецтво, кінематограф і радіомовлення. 22.10.1933 р. РНК УСРР видав постанову «Про реорганізацію НКО УСРР», поновивши управління та відділи, залишивши два системних підрозділи політико-ідеологічного контролю – Головліт і Головрепертком [3], які виконували спільну функцію цензорів, але вирізнялися галузями контролю. Відповідно до постанови РНК УСРР від 29.05.1935 р. «Про утворення Головного управління контролю за видавництвами й репертуаром при НКО УСРР та затвердження Положення про це управління», Головрепертком здійснював «політично-ідеологічний, художній та військовий контроль, як попередній, так і наступний, над усіма видовищами й репертуаром (театр, музика, естрада, кіно, художнє радіомовлення й таке інше) на території УСРР» [4].

Крім того, згідно з рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 20.07.1934 р., у всіх видавництвах і друкарнях вводились посади контролерів, які повинні були перевіряти кожен книжку, що виходить з друку. У кожен книжку чи журнал треба було вклеювати вставку на якій зазначалось, хто перевіряв дану книжку. Цих контролерів, за пропозицією директора друкарні, затверджував директор видавництва [24, арк. 72].

Сплата зарплати уповноваженим і політредакторам Головліту при видавництвах проводилась згідно з постановою № 1761 РНК УСРР від 25.12.1936 р. за рахунок видавництв [25, арк. 3]. Але, як відзначав заввідділу друку та видавництв у доповідній записці до НКО, «ця матеріальна залежність політредакторів від видавництв призводить іноді до неприпустимого зрощення політредактора з видавницт-

вом і дає основу для зловживань, крім того, оплата дуже строката і ставить політредактора у нерівне матеріальне становище». Як приклад, навів такі дані: «політредактор Фінвидаву отримує 325 крб., хоч по обсягу продукції немає навіть встановленої норми на місяць, а політредактор видавництва «Радянське будівництво» – з аркуша по 10 крб., отже, він одержує за 35 арк. більше ніж політредактор будь-якого іншого видавництва, що виконує норму 75-100 арк. й одержує тільки 325 крб.». Щоб «покласти край» матеріальній залежності політредакторів від видавництв, за прикладом РРФСР було введено порядок централізації оплати робітникам системи Головліту і в Україні [25, арк. 98]. Ставки уповноважених Головліту при видавництвах прирівнювались до ставок головних редакторів, ставки старших політредакторів – до ставок старших редакторів, а ставки уповноважених при газетах – до ставок заступників редакторів відповідної газети [25, арк. 103].

Отже, головною цензорською установою, яка діяла від травня 1930 р., був сектор літконтролю НКО УСРР. Також при всіх державних і громадських видавництвах створювався інститут уповноважених Головліту, які здійснювали контроль над видавничою роботою, а також надавали дозвіл на друк того чи іншого видання. З серпня 1931 р. у ролі контролюючого органу почав виступати Укрголовліт. З 1932 р. юридичної чинності набув і Комітет у справах друку при РНК УСРР, основним функціональним завданням якого було здійснення фінансово-господарського контролю за поліграфічними установами. Положення про КСД також дозволяло йому планувати та регулювати виробничу діяльність всіх видавництв, а також давати дозвіл на відкриття та ліквідацію державних і громадських видавництв республіканського значення та випуск нових періодичних видань, тобто, винятково цензорську функцію. Також було реорганізовано й принципи та форму здійснення попереднього контролю, упорядковано деякі обов'язки номенклатури – директора-уповноваженого, політредакторів при видавництві та спецуповноваженого Головліту. Після реорганізації НКО УСРР у кінці 1933 р. функцію цензорів виконували два системних підрозділи політико-ідеологічного контролю – Головліт і Головрепертком.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного терора. 1929-1953. / А.В. Блюм – СПб., 2000. – 312 с.
2. Горяева Т.М. Советская политическая цензура (История,

деятельность, структура) / Т.М.Горяева // Исключить всякие воспоминания... Очерки истории советской цензуры. – М., 1995. – С. 13-64.

3. ЗЗ УСРР. – 1933. – № 49. – Арт. 637-638.

4. ЗЗ УСРР. – 1935. – № 18. – Арт. 97.

5. История советской политической цензуры. Документы и комментарии / сост. Т.М.Горяева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 672 с.

6. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, ф.47, спр.121, 8 арк.

7. О партийной и советской печати: Сборник документов. – М., 1954. – 635 с.

8. Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр. / Т.А.Стоян. – К: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. – 480 с.

9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України), ф.166, оп.6, спр.8497, 10 арк.

10. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.9, спр.1204, 63 арк.

11. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.10, спр.588, 105 арк.

12. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.10, спр.589, 198 арк.

13. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.10, спр.590, 57 арк.

14. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.10, спр.1409, 155 арк.

15. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.10, спр.1410, 105 арк.

16. ЦДАВОВ України, ф.166, оп.11, спр.37, 103 арк.

17. ЦДАВОВ України, ф.539, оп.7, спр.1272, 20 арк.

18. ЦДАВОВ України, ф.539, оп.8, спр.242, 144 арк.

19. ЦДАВОВ України, ф.555, оп.1, спр.33, 63 арк.

20. ЦДАВОВ України, ф.555, оп.1, спр.111, 99 арк.

21. ЦДАВОВ України, ф.555, оп.1, спр.181, 44 арк.

22. ЦДАВОВ України, ф.555, оп.1, спр.300, 19 арк.

23. ЦДАВОВ України, ф.555, оп.1, спр.482, 15 арк.

24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.6441, 169 арк.

25. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.6846, 142 арк.

26. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф.584, оп.1, спр.45, 81 арк.

Молоткіна Валентина Реформування системи цензурного нагляду за видавничою діяльністю в Україні 1930-х рр.

У статті аналізуються заходи радянської влади по реорганізації системи цензурного нагляду за видавничою діяльністю в Україні 1930-х рр. Визначено, що головною цензорською установою, яка діяла від травня 1930 р., був сектор літконтролю НКО УСРР. З серпня 1931 р. у ролі контролюючого органу почав виступати Укрголовліт. З 1932 р. юридичної чинності набув і Комітет у справах друку при РНК УСРР. Після реорганізації НКО УСРР у кінці 1933 р. функцію цензорів виконували два системних підрозділи політико-ідеологічного контролю – Головліт та Головрепертком.

Ключові слова: видавнича справа, Головне управління у справах літератури і видавництва, Головліт, ідеологізація, Комітет у справах друку, Народний комісаріат освіти, Укрголовліт, цензура друку

Молоткина Валентина Реформирование системы цензурного надзора за издательской деятельностью в Украине 1930-х гг.

В статье анализируются действия советской власти по реорганизации системы цензурного надзора за издательской деятельностью в Украине 1930-х гг. Установлено, что главным цензорским учреждением, которое действовало с мая 1930 г., был сектор литконтроля НКО УССР. С августа 1931 г. в роли контролирующего органа начал выступать Укрглавлит. С 1932 г. юридической силы приобрел и Комитет по делам печати при СНК УССР. После реорганизации НКО УССР в конце 1933 г. функцию цензорів исполняли два системных подразделения политико-идеологического контроля – Главлит и Главрепертком.

Ключевые слова: издательское дело, Главное управление по делам литературы и издательств, Главлит, идеологизация, Комитет по делам печати, Народный комиссариат образования, Укрглавлит, цензура печати

Molotkina Valentyna Reformation of censorship control system over the publishing activity in Ukraine in 1930s

The article analyses measures taken by soviet authorities in the area of reorganization of censorship control system over the publishing activity in Ukraine in 1930s. It is defined that the department of literature control of National Commissariat of Education in Ukrainian Soviet Socialist Republic was the main censorship establishment and was set up in May, 1930. Also every state and public publishing house had special committee where representatives of Central administrative board of literature and publishing houses controlled all publishing activity, gave permission for printing any kind of editions. Since august 1931 Ukrgholovlit (Central administrative board of literature and publishing houses in Ukraine) had become the main control establishment. Ukrgholovlit was supposed not only to manage its local departments and representatives but also check their work, perform political and ideological control over literature issues, confiscate editions, give permission for opening publishing houses, periodicals and delivery of foreign literature, make lists of forbidden novels and short stories, punish everyone who had violated censorship rules, work on list of records which were considered to be the state secret. In 1932 the authorities legalized Committee of publishing of Council of National Commissars in Ukrainian Soviet Socialist Republic. They also reorganized principles of previous control, regulated some obligations of nomenclature – representative director, political editors in publishing house and special representative of Ukrgholovlit. By the end of 1933 after the reorganization of National Commissariat of Education in Ukrainian Soviet Socialist Republic two subdivisions of political and ideological control functioned as censors – Ukrgholovlit and Golovrepertkom (Central administrative board of control over publishing houses and repertoire).

Keywords: publishing business, Central administrative board of literature and publishing houses, Glavlit, ideology, Committee of publishing, National Commissariat of Education, Ukrghavlit, censorship of printing

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 14.01.2017 р.